

Критичка теорија

Критичка теорија или критичка теорија друштва, односно Франкфуртски круг, представља заједнички подухват већег броја интелектуалаца, леве оријентације, који су сматрали да треба објединити критички потенцијал филозофије и друштвених наука у настојању не само да се истраже друштвени односи у оквиру савременог капитализма него и да се он револуционарно преуреди у праведније друштво.

Уобличавању критичке теорије погодовала је духовна клима која је владала у Франкфурту након Великог рата. Уз новоотворени универзитет, у Франкфурту су излазиле либералне новине, деловала је експериментална радио станица, као и Слободна јеврејска школа. Феликс Вајл 1924. оснива Институт за социјална истраживања, са идејом истраживања марксизма. Кључни тренутак одиграо се 1930, када Макс Хоркхајмер наслеђује Карла Гринберга на месту директора Института. Осим тога Хоркхајмер бива позван да предаје социјалну филозофију на Универзитету у Франкфурту. Уз предани рад на Универзитету, Хоркхајмер значајно унапређује делатност Института тиме што га претвара у установу за критичка интердисциплинарна истраживања. Не само што шири делатност Института тако што оснива његове огранке у Лондону, Женеви и Паризу, него је 1932. и интензивира, издавањем првог броја *Часописа за социјална истраживања*. Захваљујући својој изванредној способности за организацију, Хоркхајмер окупља широки круг интелектуалаца. Поменимо неке од његових значајних сарадника: Маркузе, Адорно, Фром, Бенјамин, Полок, Лазерсфелд, Левентал, Гросман, Боркенау.

Победа нацизма у Немачкој учинила је немогућим даљи рад Института. Мислиоци Франкфуртског круга су носили стигму не само марксиста него и Јевреја, тако да Хоркхајмер, исправно сагледавши оно што следи, даје оставку на Универзитету и почиње сеобу Института и Часописа. Часопис почиње да излази у Паризу, а Хоркхајмер се 1934. сели у САД, где Институт повезује са Колумбија универзитетом. У САД такође емигрирају водећи Хоркхајмерови сарадници, да би се након Другог светског рата већина њих постепено вратила у Немачку. Хоркхајмер се враћа 1950. у Франкфурт, где наставља прекинуту каријеру на Универзитету и поново успоставља Институт за социјална истраживања. Уместо старог часописа он 1955. покреће нови часопис *Франкфуртски прилози социологији*.

Да бисмо разумели интенцију критичке теорије, најбоље је поћи од Хоркхајмеровог инагуралног говора при ступању на место директора Института. Ту он јавно излаже програм критичке теорије друштва. За разлику од Гринберга, који је рад Института усмеравао ка превасходно историјским и економским анализама модерног друштва, Хоркхајмер се подухвата пројекта мултидисциплинарног истраживања. Ослањајући се на критички апарат филозофије, он обједињује широк спектар научних достигнућа свих друштвених наука у циљу развијања материјалистичке теорије друштва. У свом залагању за критичку димензију теорије, он у виду нема критику у кантовском смислу, него у смислу Марксове критике политичке економије.

Одупревши се преовлађујућем антифилозофском расположењу које је тада владало у марксистичким круговима, он је инспирацију за повезивање марксизма и филозофије нашао у радовима Лукача и Корша, који су, и не знајући за неке Марксове ране филозофске радове, сагледали филозофску димензију Марксове мисли. Хоркхајмер истиче да је неопходно да социјална филозофија превлада постојећи дуализам спекулативне филозофије и емпиријског истраживања.

Хоркхајмер указује да је Хегелова филозофија историје последњи изданак теоријске традиције у којој је емпиријска анализа реалности одговарала филозофскоисторијској концепцији ума. У XIX веку распада се спона која веже емпиријска истраживања и филозофску мисао. Долази до дивергенције на позитивистичке науке (њихова делатност се своди на пуко трагање за чињеницама, лишено филозофске рефлексије) и метафизику (у њој је филозофија одвојена од друштвеноисторијске реалности). У оквиру поделе на сцијентизам и метафизику нема места за идеју о историјски отелотвореном уму, на којој иначе почива филозофија историје. Консеквенца те подвојености је да постојећа, позитивистичка теорија друштва одустаје од критике, тј. од процењивања постојећих друштвених односа у светлу идеје умног уређења друштва.

Социјална филозофија по Хоркхајмеру мора да обнови изгубљену спону између филозофских категорија и емпиријског материјала. Социјална истраживања не смеју се свести на социологију као пуку стручну науку, која се у свом позитивистичком маниру задовољава описом постојећег стања, уздржавајући се од критике неумности друштва. Хоркхајмер истиче да социјална филозофија заправо не нуди никакав нови програм, већ

представља реафирмацију оног што је Маркс чинио у својим истраживањима. За новоуспостављену критичку теорију друштва кључна је наине обнова Марксовог метода, а не пуко понављање оног што је Маркс говорио.¹ Хоркхајмер указује да Марксу није био циљ "сазнавање `тоталитета` или нека друга тотална, апсолутна истина, већ мењање одређених друштвених прилика". И као што се Марксова теорија уобличила у настојању да се разуме и преобрази постојећа друштвена стварност, тако и критичка теорија друштва не сме да се догматски држи Маркосвих увида који су одговарали друштвеним односима његовог времена, већ мора своје категорије изграђивати у конфронтацији са промењеном стварношћу капитализма. Задатак критичке теорије је "критичко сазнавање историјског кретања", поимање структура које се историјски формирају, а не изналажење апстрактних, осамостаљених метафизичких категорија. Уместо да говори о вечним истинама, она је, свесна властите епохалне условљености, усредсређена на решавање задатака које јој намеће њено време.²

Позивање на Маркса никако не значи пуко подвргавање његовом ауторитету. За разлику од догматских марксиста који су се задовољавали тиме да, уз заклињање на правоверност, примене неколико општеважећих дијалектичких принципа на историјску грађу, у критичкој теорији друштва нагласак је управо на истраживању. За критичку теорију друштва од суштинске важности је да непрекидно рефлектује властите претпоставке. Самим тим што је свесна своје друштвене условљености, она настоји да своје категорије изграђује и преобликује у складу са променљивим друштвеним околностима.

Оно што се тада наметнуло као проблем филозофије била је криза науке. О њој пишу, између осталих, Хусерл и Јасперс. Хоркхајмер сматра да, самим тим што је наука у функцији друштва и изражава његове противречности, увид у кризу науке омогући ће нам дубљи увид у кризу друштва. Чињеницу да у науци влада позитивистички и прагматички дух Хоркхајмер објашњава тиме што је она постала производна снага, што служи

¹ Марксове категорије не треба узимати као нешто готово, већ их треба третирати само као инструкције за нова истраживања, чији би резултати повратно били коришћени за њихово прецизирање или евентуалну корекцију.

² Тек што је конституисана, критичка теорија друштва ће се суочити са наступањем тоталитаризма. За разлику од либералне критике фашизма, критичка теорија сматра да је фашизам последица настојања капитализма да преживи економску кризу.

индустрији. Иако се многи грозе утилитаристичког концепта науке, идеолошки се застире функција науке у капиталистичкој производњи, као и чињеница да је сама инструментална рационалност допринела кризи како науке тако и друштва. Наивно је очекивати да је могућа чиста, вредносно неутрална наука, све док она пристаје на улогу служавке капиталистичке производње.³ Оздрављење науке се, због тога што је она функција друштва, може десити само мењањем друштвених односа у којима она делује. Дакле, нужна је промена владајућих друштвених односа.

Једна од важних тема критичке теорије друштва је критичко разрачунавање са владајућим позитивистичким и прагматичким духом. Она своју критику спроводи полазећи од Маркса, посредованог Лукачем. Указавши да позитивистичким наукама измиче целина друштвених процеса, да оне пропуштају да сагледају властиту позицију у систему, чланови Франкфуртског круга су истакли да су методе тих наука усмерене на постојеће, а не на клице и тенденције будућег унутар постојећег. Емпиријске науке подређене су околностима и захтевима друштвеног рада, интересима господарења над природом. Пошто одваја науку од свести о властитим друштвеним коренима и од знања о сопственим практичним циљевима, позитивизам доприноси овековечавању постојећих неправедних друштвених односа.

Појам критичке теорије најбоље је формулисан у Хоркхајмеровом тексту *Традиционална и критичка теорија*. Ту Хоркхајмер објашњава разлику између традиционалне теорије и критичке теорије тако што конфронтира Декартову *Расправу о методи* са Марксовом *Критиком политичке економије*. Декарт је засновао концепцију традиционалне теорије истакавши научни идеал дедукције. Оваквим приступом сазнању осигурава се примена математике на целокупну науку, а тиме њена егзактност. Декартов идеал јединствене науке прихваћен је у позитивизму. У традиционалној теорији научни идеал је математички облик система. Чак и науке о друштву и човеку труде се да следе природнонаучни приступ стварности, па се на друштво гледа као да је подвргнуто природним законима.

³ Средства за финасирање науке долазе из привреде, тако да она у великој мери намеће шта ће бити предмет научног интересовања.

Уверен да традиционалној теорији измиче увид у властиту друштвену функцију, да она умишља да је чиста, вредносно неутрална, независна од процеса рада, Хоркхајмер истиче да је критичка теорија свесна своје вредносне оријентације, своје тежње да помогне еманципацији човека из стања поробљености и отуђености. За разлику од традиционалне теорије, која фактички служи што бољем функционисању постојећег, циљ науке, по критичкој теорији, мора бити "сазнање процеса којима нужно припада димензија будућности". У складу са Марксовом визијом филозофије као ума, а пролетаријата као срца револуције, критичка теорија жели да буде "интелектуална страна историјског процеса еманципације пролетаријата". Заступајући идеју јединства теорије и праксе, она следи Марксово гледиште да је исправна теорија свест о пракси која тежи преображају постојећих неправедних друштвених односа.

Критичка теорија не доводи у питање основни марксистички постулат да је капиталистичка економија извор отуђења, будући да не служи задовољавању истинских људских потреба, већ стварању профита. И она сматра да је предуслов еманципације човека укидање приватног власништва над средствима за производњу. Властити умни интерес за укидањем друштвене неправде она препознаје као "материјалистички садржај идеалистичког појма ума". Њена не апстрактно утопистичка него конкретно утопијска димензија испољава се тиме што њена визија будућности настаје "из дубоког разумевања садашњости", из сагледавања нерализованих могућности унутар постојећег друштвеног уређења.

За разлику од позитивиста који инсистирају на датости чињеница, критичка теорија, која се надовезује на Хегелову и марксистичку дијалектичку мисао, указује на посредованост чињеница. Она подсећа да су чињенице које нам наша чула достављају претходно друштвено већ преформиране: "историјским карактером опаженог предмета и историјским карактером органа који опажа".

Критичка теорија одбацује како пасивистичку теорију одраза тако и идеалистички конструктивизам. За њу је неприхватљиво дијаматовско учење о непроменљивим дијалектичким законима кретања универзума. Она инсистира како на историјској променљивости друштвене стварности тако и на историчности саме теорије, тј. на међусобној условљености мисаоног и историјског развоја. Иако је и критичка теорија

временски условљена, њене категорије не подлежу брзим променама, јер су епохално одређене: "Критичка теорија нема данас тај а сутра неки други садржај. Њене измене не условљавају никакав преокрет у неко сасвим ново схватање, све док се епоха не промени. Стабилност теорије потиче отуд што, и поред свих промена у друштву, основна економска структура друштва, класни однос у његовом најпростијем виду, а тиме и идеја његовог укидања остају идентични."

Иако је испрва била верна традиционалном марксистичком схватању о пролетаријату као субјекту револуције, критичка теорија се у извесној мери дистанцира од метафизичких примеса Лукачевог схватања о класној свести, пре свега о пролетаријату као субјект-објекту грађанског друштва. За разлику од оптимистичког уверења да је пролетаријат као носилац тоталитета, захваљујући томе што заступа општељудске а не посебне интересе, у стању не само да сазна истину о друштвеној стварности него и да ту подвојену стварност револуционарно преобрази, Хоркхајмер упозорава да не треба олако поистовећивати емпиријску радничку класу са трансценденталним одређењем пролетаријата, мада то ни Лукач заправо није чинио. Управо захваљујући наглашеном инсистирању на неопходности емпиријског истраживања, критичка теорија је, сагледавши дезинтеграцију класне свести постојећег радничког покрета, установила да "ни ситуација пролетаријата не представља у овом друштву никакву гаранцију исправне спознаје". Неопходно је избећи крајности како слепог држања за окоштале категорије тако и пуког емпиризма. Хоркахајмер истиче да емпиријска истраживања морају да буду коректив теорије. Сходно сагледавању историјских промена друштвене реалности, критичка теорија мора непрекидно да испитује ваљаност категорија којима се служи у разумевању стварности. Ипак као интелектуална страна историјског процеса еманципације пролетаријата, критичка теорија не сме своју делатност свести на пуки опис психичког стања емпиријске радничке класе, већ мора, без обзира на тренутну осеку револуционарног духа, пролетаријату увек изнова указивати на друштвене противречности и подсећати га на његову утопијску мисију. Становиште које не би било у стању да истинске интересе пролетаријата, па и друштва у целини, критички супротстави и самом емпиријском пролетаријату, "већ би своју смерницу узимало из мисли и расположење маса, и само би пало у ропску зависност од постојећег". Уверен да мора постојати извесна напетост између емпиријског пролетаријата и његове интелигенције, не

само да пролетаријат не би изгубио из вида своју историјску мисију, него и да се теорија не би осамосталила као некакво посвећено становиште у односу на друштвену праксу, Хоркхајмер каже: "Критичка теорија није ни `укорењена`, као тотална пропаганда, нити `слободно лебди`, као либералистичка интелигенција." Критичка теорија, која окупља интелектуалце привржене како пролетерским тако и општељудским интересима, управо као отелотворење пролетерске интелигенције, мора самом пролетаријату, у ситуацији дезинтегрисаности његове класне свести, непрестано да предочава његове властите дугорочне интересе.

Утемељење критичке теорије друштва захтевало је рефлексију на филозофско-историјском нивоу. Критичка теорија је тридесетих година заступала класичну верзију марксистичке теорије историје, по којој је пролетаријат субјект револуције. Међутим, ако се напредак у историји одиграва захваљујући класним сукобима, наметнуло се питање зашто они у том времену изостају. Заступници критичке теорије увидели су да је дошло до интеграције и пацификације радничке класе унутра развијеног капиталистичког друштва. Свима њима се наметнуло питање како настају механизми који спречавају отворено избијање сукоба између класа. У покушају одговора на то питање применили су интердисциплинарни приступ, при чему су се нарочито ослањали на увиде критике политичке економије, психоанализе и критике културе.

Полок је указао да је у то време капитализам, суочен са економском кризом, из тржишне фазе прешао у планску економију, попримивши форму државног капитализма. Сходно томе, да би се схватила новонастала друштвена стварност, неопходно је преобликовати теоријске категорије које су биле примерене за тржишни облик капитализма.

Психоанализа је притекла у помоћ да би објаснила које су то ирационалне снаге које спутавају радничку класу да артикулише и оствари своје интересе. У настојању да објасне зашто се појединци, без отпора, тако лако потчињавају централизованом систему власти, заступници критичке теорије предузели су читав низ емпиријских истраживања. Закључак који је следио на основу испитивању не само немачке него и америчке популације био је да то потчињавање почива на преовлађујућој аутоританој структури личности. Фром је указао да је капиталистичка привреда разорила традиционалну

породицу. По Фрому, мушкарац губи доминантну улогу у породици због економских промена којима су и жене укључене у производњу, те ишчезава његов некадашњи неупитни патријархални ауторитет. Наступа ситуација у којој нестаје чврст ослонац у односу на које би дете могло да развија и јача своје ја, те долази до стварања зависног типа личности. Услед недостатка чврстине карактера, зависне личности се лако подвргавају било безличном систему било ауторитарном вођи.⁴

Масовна култура има истакнуту улогу у одржавању и очувању постојећег односа владања. Критичка теорија је сковала појам индустрија културе, да би указала да та култура није обликована у сврху демократизације приступа култури, која је некада као елитна била неприступачна народним масама, него да би потчинила масе, обликујући неприметно њихову свест посредством различитих лаких и забавних садржаја.

Стравично искуство тоталитаризма дубоко се утиснуло у свест заступника критичке теорије. Међутим, по њима победа над нацизмом није довела до остварења идеала праведног друштва. Упркос томе што је дошло до значајног поправљања положаја радничке класе, није дошло до еманципације пролетаријата, нити до укидања отуђења. Са жаљењем заступници критичке теорије констатовали су да је радничка класа на Западу углавном постала задовољна својим социјалним положајем. Док је некада Маркс полемички тврдио да пролетери могу да изгубе само своје ланце, радничка класа шездесетих година XX века није била за ризик упуштања у радикалне промене, јер би могла да изгуби много од стечених социјалних права у тзв. западним државама благостања. За разлику од радника који су углавном били задовољни својим положајем, те су одустали од револуционарних идеја, протагонисти критичке теорије тврдили су да на делу уместо тврдог имамо прикривени, меки тоталитаризам. Адорно ће извршити инверзију чувене Хегелове формулације, по којој је истина целина, истакавши да је целина неистина. Непрозирни капиталистички систем, који тотално прожима друштвену стварност, који суптилним формама манипулације обликује свест људи, наликује на

⁴ Маркузе ће касније, читајући Фројда у дијалектичком кључу критичке теорије, инсистирати не само на томе да је историја западног друштва у знаку вишка потискивања, него и да је у савременим западним друштвима дошло до феномена репресивне десублимације. Ако је некада потискивана сексуалност потенцијално представљала превратничку снагу, њено пренаглашавање одавно на Западу постаје средство учвршћивања постојећег поретка.

митско чудовиште које гута људе, које их, упркос идеологије индивидуализма, претвара у безличну масу.⁵

Интегрисаност радничке класе у капиталистички систем суочио је критичку теорију друштва не само са проблемом непостојања револуционарног субјекта него и са смислом властитог постојања. Замишљена као теоријска самосвест пролетаријата, уверена да своје теоријске категорије изграђује и преиначава у настојању да појми друштвену праксу, она је схватила да нажалост мора, услед раскида односа теорије и праксе, да се повуче, макар привремено, у чисту теорију, односно филозофију. Самим тим што је умност, будући да се више не реализује у друштвеној стварности, принуђена да своје прибежиште налази у филозофији, сама критичка теорија ће стога преживети само у филозофији, као у својој једино преосталој могућој форми, све док стварност истрајава у неумности. Хоркхајмер сада тврди да "друштвена пракса више није мерило филозофије", да теорија може сачувати истину чак и када је пракса изневери.

Док су првобитно заступници критичке теорије сматрали да је њихова улога да допринесу револуционарној измени света, увид да пролетаријат на Западу више не жели да се ослободи, деловао је на њих прилично депресивно. Ако стварност више не тежи идеји, ако је капиталистички систем постао стабилан, пацификовши снаге отпора, онда преостаје једино повлачење у филозофију, која ће бити савест човечанства, која ће макар појединце подстицати да буду пунолетни и ослободе се зачараности која влада у техничком свету капитализма.⁶ То се одражава и у терминологији заступника критичке теорије. Док је некада Хорхајмер отворено заступао марксистичко становиште и говорио о потреби укидања класне владавине и жигосао експлоатацију радника, убудуће ће употребљавати појмове који нису социјално обојени, те ће се залагати за укидање друштвене неправде. Оптимизам карактеристичан за марксистичке мислиоце преобрће се у песимистички став. Хоркхајмер говори о помрачењу ума и враћа се не само Канту него и

⁵ Својевремено је Адорно заступао методолошку тезу да је неопходна извесна доза претеривања којом се тенденција као тоталном управљању представља као већ остварена ("Данас је само претеривање медијум истине"), да би се људи успаване свести тргли из дремежа, баш као што је случај у мимезису постварења, односно стратегији шокирања авангардне уметности. Данас је ситуација неупоредиво тежа него у Адорново време. Сведоци смо настојања глобалиста да успоставе беспоговорни тоталитарни поредак, у коме нико неће бити изузет од свеопште контроле, нико неће имати права да одлучује да ли ће бити вакцинисан, односно чипован.

⁶ Они су наравно критиковали и стаљинистичку форму социјализма, која гуши слободу људске личности. Фром тврди да реалсоцијализам подсећа на Орвелову *1984*, а капитализам на Хакслијев *Врли нови свет*.

Шопенхауеру, а Адорно своју филозофску мисао пореди са поруком у боци, коју ће можда, након катаклизме, наћи нека будућа поколења и признати да је неко унапред сагледао катастрофу која се спремала.

Извесну дозу оптимизма, за разлику од Хоркхајмера и Адорна, исказао је Маркузе 1968, побуђен студентским протестима и радничким штрајковима. Док је претходно указивао на слабост критичке теорије, зато што "није кадра демонстрирати ослободилачке тенденције унутар постојећег друштва", будући да се радничка класа интегрисала у капиталистички систем, те био крајње скептичан према могућности револуционаног преобајања друштва,⁷ наједном су се у њему пробудиле наде. Помислио је да је уз потлачене друштвене аутсајдере, трећи свет и свесне студенте могуће да и радничка класа буде укључена у нови проширени револуционарни субјект. Наде су се убрзо изјаловиле и од тада је све мање изгледа за могућност револуционарног преврата и успостављање праведнијег друштва. Критичка теорија друштва практично је замрла. Последњи њен значајан настављач је Јирген Хабермас, мислилац који је осмислио комуникативну теорију деловања.

⁷ Иако је пролетаријат интегрисан, Маркузе "испод површине конзервативне базе народа" види "супстрат одбачених и аутсајдера, експлоатисаних и прогањених другачије расе и боје, незапослених и незапошљивих. Они егзистирају изван демократских процеса; њихов живот је најреалнија и најнепосреднија потреба за докрајчивањем несносних услова и институција. Отуда је њихова опозиција револуционарна, чак и ако њихова свест није." Маркузе се нада да би они, уз помоћ студената, који су још увек пуни ентузијазма, који су верни идеалу социјалне правде, могли бити освешћени и постати револуционарна снага.